

Huomio! Marx tulee taas

”Marx on kuollut, Jeesus elää!”² Näin huudahti Saksan liittotasavallan kristillisdemokraattinen työministeri Norbert Blüm puhuessaan Danzigin telakkatyöläisille vuonna 1989. Norbert Blümille voitaisiin nyt huudahtaa dadaistirunoilija Ernst Jandlin sanoin: ”mirrainen elehdys”³.

Monet niistä, jotka reaaliosialismin lakattua olemasta juhlivat ”kylmän sodan voittamista”, tervehtivät riemuiten ”historian loppua”, kohtelivat Marxia kuin kuollutta koiraa ja riehaantuivat postmodernismista, ovat sittemmin tulleet katumapäälle tai ainakin harkinneet asiaa uudelleen. Esimerkkinä Klaus Schwab, joka on Davosissa kokoontuvan Maailman talousfoorumien johtaja. Hän kyseenalaistaa koko liiketoimintamallin todetessaan, että ”kapitalistinen järjestelmä ei enää sovellu maailmaan”⁴.

Mihin siis tarvitaan Maailman talousfoorumia, jossa politiikan, talouden ja median vallanpitäjät voivat keskinäisin vaihtokaupoin edistää kukin omia liiketoimiaan epämuodollisilla *small-* ja *big talk*keilla ”parhaasta mahdollisesta maailmasta”, jos kapitalistinen toiminta ei enää sovi maailmaan? Kapitalistisen järjestelmän edustajat ovat nyt menettäneet optimismin, joka innoitti heitä järjestelmän alkuvaiheessa. Jopa Alan Greenspan puhuu niin sanotusta ”järjettömästä innostuneisuudesta”⁵. Kuitenkin jo 300 vuotta aiemmin Bernard Mandeville kirjoitti tästä naiivista joskin historiallisesti vaikutusvaltaisesta optimismista teoksessaan *The Fable of Bees* (1714) ironisesti, että yksityiset paheet muuttuvat jossain näkymättömissä yleiseksi hyväksi. Siis jo aikanaan tuolle ajatukselle naurettiin, eikä siihen tänä päivänä usko kukaan. Enää ei olla tietävinäänkään ”tehokaiden markkinoiden hypoteesista”, jonka mukaan finanssimarkkinoiden vapauttaminen lisäisi taloudellista tehokkuutta ja hyvinvointia, koska silloin olisi kyettävä selittämään markkinatehokkuuden näkökulmasta myös finanssikriisin aiheuttama kurjuus Kreikassa, Islannissa ja Espanjassa⁶. Ei siis ole ihme, että Marx on alkanut kiinnostaa jopa sitä yhtä väestöprosenttia, joka kriisistä hyötyy – tosin tuo prosenttiluku on peräisin *Occupy*-liikkeeltä, eikä sen tarkkuudesta voida olla varmoja. Kiinnostus on joka tapauksessa helposti tyydytettävissä, vaikkakaan ei pidä lakata vaatimasta itse kutakin ponnistelemaan ymmärtäkseen lukemansa.

*Financial Times*in ulkopoliittinen kommentaattori Gideon Rachman on sen sijaan kirjannut ylös, kuinka olla omaksumatta Marxia; kirjalla on paljonpuhuva nimi *Nollasummamaailma*⁷. Rachman kertoo, että syyskuussa 2008 Lehman-konkurssin jälkeen Ranskan konservatiivipresidentti Sarkozy kuvautti itsensä suurieleisesti lu-

kemassa Marxin *Pääomaa*. Vallanpitäjät keikailevat jatkuvasti Marxilla, mutta kukaan ei kerro, onko kuvattu kohde oppinut lukemastaan mitään. Saksan koalitionhallituksen talousministeri Peer Steinbrück ei myöskään vuoden 2008 finanssikatastrofin ”syöverissä” pitänyt ”tiettyjä osia Marxin ajattelusta lainkaan huonoina”⁸. Marxista luovuttiin siis vuonna 1989, mutta kahden vuosikymmenen jälkeen Marx tulee taas ja alkaa kiinnostaa vallanpitäjiä, joita hän aikoinaan kritisoi niin voimallisesti. Lainsuojattomaksi julistetun kirjoittajan teksteille on siis uusiokäyttöä!

Mahdollisuudentaju

Talvella 1992–1993 Berliinin muurin murtumisen, Neuvostoliiton katoamisen ja Norbert Blümin todistaman Jeesuksen toisen tulemisen jälkeen konservatiivinen *Frankfurter Allgemeine Zeitung* julkaisi artikkelisarjan otsikolla ”What’s Left?”. Vasemmistosta ei näyttänyt jääneen jäljelle mitään ja katsaus sen jäämistöön näytti olevan paikallaan. Kuitenkin 20 vuotta myöhemmin kapitalismin vakavan kriisin vuoksi yksi *Frankfurter Allgemeine Zeitungin* päätoimittajista, Frank Schirrmacher, nosti esille saman kysymyksen kuin Margaret Thatcherin elämäkerran kirjoittaja Charles Moore, johon Schirrmacher jatkuvasti viittaa. Eikö vasemmisto ehkä sittenkin ollut oikeassa kapitalistisen yhteiskunnan kriitikissään?⁹ Vuonna 1989 reaaliosialistisen yhteiskuntamallin romahdettua Francis Fukuyama oli julistanut voitonriemuisesti ”historian loppua”. Kapitalismin kriisin puhjettua hän kuitenkin siteerasi hyväksyvästi otsikkoa, joka ilmestyi *Newsweek*-lehdessä 6. helmikuuta 2009: ”We Are All Socialists Now”.

Biljoonilla peliin puuttuvat valtiot kaivelevat taskujaan pelastaakseen pankit ja muut keinottelijat konkurssilta. Valtio otetaan taas kuvioihin, koska se hallinnoi omaisuutta, jota ei vielä ole sidottu keinotteluun. Miljoonien ihmisten verorahat käytetään, jotta miljonäärien prosentti ja heidän myötään kapitalistinen järjestelmä saataisiin pelastettua itseltään ja ehkäistyä 99 prosentin, niin sanotun yhteiskunnan enemmistön, mahdolliset sosialistiset taipumukset. Julistuksena sosiaalivaltioon tähtäävästä toiminnasta tai jopa sosialismista iskulause *we are all socialists now* on suuren luokan väärinkäsitys. CSU-mies, julkisten töiden ministeri Ramsauer¹⁰ oikai-

”Kuten Bertolt Brecht esittää, se joka ennakoi tai suunnittelee, on myös vastuussa tulevasta ja mahdollisen toteutumisesta.”

sikin sen tylästi esittäessään, että Marx–Engels-muistomerkki Berliinin keskustassa olisi toimitettava ”jonkinlaiselle sosialismin kaatopaikalle”.

Fukuyaman huomaus merkitsee joka tapauksessa, ettei historian loppu ollutkaan kaiken loppu. Nykyisessä yhteiskunnassa on paljon vielä ehtymättömiä voimavaroja, joihin törmätään, jos annetaan tilaa ”mahdollisuudentajun” kehittämiselle ja säilytetään uteliaisuus.¹¹ Mahdollisuuksien toteuttaminen on poliittisen käytännön tehtävä. Se pohjautuu teoreettiseen analyysiin, jonka avulla tunnistetaan ”modernin yhteiskunnan taloudelliset liikelait”, kuten Karl Marx kirjoittaa *Pääoman* ensimmäisen osan esipuheessa¹². Maailma kuitenkin muuttuu, usein varsin nopeastikin, joten teoreettisen analyysin on pysyteltävä vauhdissa mukana. Jos se ei onnistu, se vanhenee, ja jos se ei pysy enää ajan hermolla, siitä tulee merkityksettömydessään pitkästyttävää.

Tästä voidaan vetää kaksi johtopäätöstä. Ensinnäkään teoria ei ole valmis, vaan sitä on työstettävä jatkuvasti. Teoriat ovat kuin goottilaisia katedraaleja rakennustyömaiseen, joissa työ saattoi kestää vuosisatoja. Myös Marxin teoria on eräänlainen rakennustyömaa. Jollei työtä jatketa, sen kohde ränsistyy. Marxin teoria on elossa, kun sitä työstetään. Toisekseen Marxin ajattelun kaltaisia suuria teorioita ei kannata nakata ”1800-luvun romukoppaan”. Ernst-Wolfgang Böckenförde, valtiosääntöoikeuden asiantuntija ja Saksan perustuslakituomioistuimen tuomari (vuodesta 1983 vuoteen 1996), puhui modernin kapitalismin ”epäinhimillisestä luonteesta”. Jo museotavaraksi julistetun ”tieteellisen sosialismin” teorettikon maine oli hänen mukaansa palautettava myös siksi, että syyskuussa 2008 Lehman Brothersin romahduksen jälkeen finanssimaailma onnistui nousemaan raunioista vain siksi, että valtiot vedettiin mukaan vastuunkantajiksi. Niinpä Böckenförde katsoo, ettei ”Marxin ennustuksen ajankohtaisuutta voida sivuuttaa”.¹³

Ennakoimisen ajatus saatetaan ymmärtää väärin tulkitsemalla se jonkinlaiseksi tulevaisuuden johtamiseksi

menneisyydestä. Silloin unohdetaan nykyisyys, jossa ihmiset toimivat ja että vasta toimintansa kautta he louhivat mahdollisuudet esiin vallitseviksi kivettyneistä olosuhteista. Kuten Bertolt Brecht esittää, se joka ennakoi tai suunnittelee, on myös vastuussa tulevasta ja mahdollisen toteutumisesta.

Konkreettiset utopiat, ekspleksi ja serendipiteetti

Loput 99 prosenttia väestöstä voivat siis ottaa valtaapitävän prosentin uuden kiinnostuksen Marxia ja hänen teoriaansa (eli poliittista taloustiedettä) kohtaan haasteena lähtä tutkimusmatkalle. Kyse ei kuitenkaan ole vain Marxin poliittisen taloustieteen kritiikin ”löytämisestä uudelleen”. Marxille *Pääoma* oli myös poliittisessa kamppailussa ”lingottu ammus”, ”pelottavin ase, joka porvareita (maanomistajat mukaan lukien) kohti on koskaan singottu”. Näin Marx kirjoittaa kirjeessään 17. huhtikuuta 1867 Johann Philipp Beckerille Geneveen.¹⁴ Michael Heinrich alleviivaa, että tämä käytännöllispoliittinen pyrkimys, joka kertoo Marxin itseymmärryksestä ja samalla sisältää uhkauksen kartutettujen tietojen poliittisesta käytöstä, ei muuttanut millään tavalla Marxin tieteellistä eetosta¹⁵. Marx argumentoi tavallaan samoin kuin Niklas Luhmann myöhemmin: tieteen järjestelmässä pätevät säännöt ja sen viestintäkanavat eivät ole samoja kuin taloudessa ja politiikassa. Tieteellistä menetelmää käyttävien on pidettävä niistä kiinni. Siksi häneltä herui sellaisille, kuten ”pappi” ja plagiaattori Robert Malthusille¹⁶, *ce misérable*, vain halveksuntaa: ”ihmisiä [...] jotka pyrkivät sopeuttamaan tieteen sen omien lähtökohtien (kuinka virheellisiä ne sitten ovatkaan) sijasta tieteelle vieraisiin, ulkoisiin intresseihin perustuvaan näkökulmaan, minä kutsun ’huoriksi’ [*gemein*]”¹⁷.

Poliittisen taloustieteen kritiikki on ymmärrettävä kahdessa merkityksessä: talouden, yhteiskunnan ja politiikan yhteen kietoutumista kapitalistisessa yhteiskun-

”Marxin käsitteistön tuntemisesta on valtava apu ’konkreettisten olosuhteiden konkreettisisä analyysissä.’”

tamuodostumassa koskevana tieteellisenä järjestelmänä ja samalla yhteiskuntaa muuttavan käytännöllisen toiminnan tukijana. Yhteiskuntaa muuttava toiminta tarvitsee kuitenkin aina myös sellaisia päämääriä, jotka eivät nouse yksin analysoidusta kohteesta, joka on aina syntynyt menneisyyden ja nykyisyyden välisenä aikana. Tarvitaan konkreettisiä utopioita. Utopia on konkreettinen, jos tuleva on mahdollinen ja toteutettavissa nykyisyyden ja läheisten tai kaukaisten *tulevaisuuksien* (monikossa) aikajänteellä, koska se sisältyy yhteiskunnalliseen todellisuuteen. Implisiittisestä tulee eksplisiittistä — tai Dathin ja Kirchnerin sanoin ”impleksistä” tulee ”ekspleksi”.

Ei pidä ajatella, että käsillä on ennalta laadittu suunnitelma, ikään kuin jokin salajuoni. Robert King Merton, eräs yhdysvaltalaisen funktionalistisen sosiologian perustajista, on nimittänyt ”serendipiteetiksi” sitä, että jotain tunnettua etsittäessä löydetäänkin sen sijaan jotain, minkä olemassaolosta ei tiedetty, mutta minkä löytäminen on joka tapauksessa iloinen yllätys. Merton nojaa persialaisiin taruihin, jotka kertovat tämän päivän Sri Lankan, silloisen Serendipin, kolmen prinssin ihmeellisistä löydöistä. Kokemus on jokapäiväinen: etsitään pääsiäismunia puutarhasta, muttei löydetä, koska ne on piilotettu hyvin, mutta sen sijaan eteen sattuu odottamatta hukattu rannekello. Tai etsitään tietoa internetistä, mutta joudutaan haetun tiedon kannalta merkityksettömille sivuille, jotka kertovat jotakin uutta ja yllättävää tietoa, jota ei alun perin etsitty. Serendipiteetti on siis ”onnekas löytö”, josta regulaatiokoulukunta¹⁸ on puhunut. Monimutkaisen yhteiskunnan osien yhteensovitus ja keskinäinen täydentävyys on mahdollista vain onnekkaiden sattumien yhdistelmässä.¹⁹ Konkreettista utopiaa ei siis voi johtaa suoraviivaisesti nykyisistä olosuhteista. Siihen kätkeytyy yllätyksiä, jotka voivat tulla esille ”onnekkaina löytöinä”.

Marxin uudesta arvonnoususta on kiittäminen talouskriisiä ja sen yhdelle prosentille aiheuttamia ikäviä kokemuksia. Sen sijaan 99 prosentin elpynyt kiin-

nostus Marxia kohtaan ja Marxin pääteosta opiskelevien ja siitä keskustelevien *Pääoma*-lukupiirien perustaminen johtuu poliittisista intresseistä. Opiskelijat eivät halua ahtaa itseensä ainoastaan vallitsevaa uusliberaalia teoriaa, vaan haluavat tutustua poliittisen taloustieteen koko kirjoon ja ponnistaa aina poliittisen taloustieteen kritiikkiin saakka. Tästä syystä järjestetään välillä opinto-ohjelmaan kuuluvia, joskus taas opiskelijoiden itse organisoimia seminaareja, joissa luetaan *Pääomaa*. Sen lukemisen ei tulisi olla vain tekstikriittinen projekti, vaan sen tulisi auttaa käsittämään teoreettisesti nykyistä kriisialttiutta ja yhteiskunnalliseen todellisuuteen sisältyviä käytännöllisiä mahdollisuuksia. Selittämisellä on siis kaksi puolta: ensinnäkin käsitteellinen kehittäminen ja toisinaan myös yhteiskunnallisessa dynamiikassa meitä ”paikantumaan” auttavien kategorioiden johtaminen. Toisaalta sen tehtävänä on käytännössä eksplikoida ne ”vielä” utooppiset mahdollisuudet, jotka ”jo” sisältyvät kapitalistisen todellisuuden monimutkaiseen yhteiskuntamuodostumaan.

Yhteiskunnallisten, taloudellisten ja poliittisten kehityssuuntien, niiden ristiriitojen, kriisien ja konfliktien analyysi on siis välttämätöntä, ja siihen tarvitaan myös poliittiseen käytäntöön kelpaavia käsitteitä. Kun Marxin käsitteitä suhteutetaan kriittisesti nykyajatteluun, niiden avulla voidaan tehdä ajantasaista analyysia finanssi- ja talouskriisistä, pääoman reaalisen kasautumisen ja näennäisen itsenäisten finanssimarkkinoiden yhteydestä, nykyisistä työn ja sukupuolten välisten suhteiden muutoksista, sivistys- ja koulutussektorin roolista moderneissa yhteiskunnissa, yhteiskunnallisen luontosuhteen kriisistä, maailmanmarkkinoiden toimintatavoista, valtion roolista kapitalistisessa uusintamisessa ja yhteiskunnallisen heruuden prosesseissa tai ”vihreän sosialismin” perspektiiveistä. Marxin käsitteistön tuntemisesta on valtava apu ”konkreettisten olosuhteiden konkreettisisä analyysissä”²⁰ kuten myös poliittisten toimintamallien ja käytäntöjen kehittämisessä.

”Mikään ei ole käytännöllisempää kuin hyvä teoria”

Nämä sanat luetaan Immanuel Kantin nimiin. Kantilaisittain Marxin teoria on hyvä teoria. Se auttaa ymmärtämään kapitalistista tuotantotapaa, valistaa toimimalla ”itse aiheutettua alaikäisyyden tilaa” vastaan sekä innoittaa poliittiseen toimintaan. *Pääoman* luenta voi kuitenkin olla menestyksellä ja eteenpäin vievä vain silloin, kun se saa pontimensa käytännön politiikasta. Kääntäen: käytännön poliittisia kokemuksia voidaan tulkita ja arvottaa vain teorian valossa. Tässä Marxin teoria on erityisen merkittävä, muttei ainoa viittauspiste.

Pääoman esipuheessa Marx kirjoittaa pyrkineensä syväluotaamaan ”modernin yhteiskunnan liikelait”²¹. Sen vuoksi hän tutki valtavat määrät kirjallisuutta ja opiskeli vieraita kieliä (englannin lisäksi ranskaa, italiaa ja venäjää) kyetäkseen lukemaan tekstejä alkukielillä. Empiirinen tutkimuskaan ei ollut hänelle vierasta. Hän

ei kuitenkaan suorittanut mitään omakohtaista ”kenttätutkimusta”, johon olisi itse kerännyt ja työstänyt aineistoa. Hän perusti tutkimuksensa British Museumissa oleviin parlamentin pöytäkirjoihin, perusteellisiin tutkimuksiin nojaavien artikkeleiden sekundäärianalyysiin ja osin ”vielä toistaiseksi hyödyntämättömiin virallisiin lähteisiin”²². British Museumissa hän tutki oman aikansa ajattelua. Hän vastasi poleemisesti monille aikalaisilleen ja suhtautui joihinkin jopa halveksuen. Myös poleemisen ja sarkastisen kritiikin on kuitenkin osuttava maaliinsa. Sen on pidettävä paikkansa, sillä muuten sillä ei ole merkitystä.

Suomentanut (lyhentäen) Paula Rauhala

(alun perin: **Achtung! Marx kommt wieder. Teoksessa *Marx neu entdecken. Das hellblaue Bändchen zur Einführung in die Kritik der Politischen Ökonomie*. VSA, Hamburg 2012, 9–19.)**

Viitteet & Kirjallisuus

- 1 Politiikan tutkimuksen emeritusprofessorina Berliinin Freie Universitätissa toimiva Elmar Altvater (s. 1938) tunnetaan erityisesti ympäristöajattelustaan. Altvater on myös Attacin tieteellisen neuvoston (*wissenschaftliche Beirat*) jäsen ja yksi *PROKLA*-aikakauslehden perustajista. Altvaterin viimeaikaisiin julkaisuihin kuuluu esimerkiksi *Der große Krach oder die Jahrhundertkrise von Wirtschaft und Finanzen, von Politik und Natur*. Westfälisches Dampfboot, Münster 2010. – Suom. huom.
- 2 Fritz Reheis, *Wo Marx Recht hat*. Primus, Darmstadt 2012, 9.
- 3 ”Mirrainen elehdys” (*werch ein Illtum*) on peräisin dadaisti Ernst Jandlin (1925–2000) runosta ”Lichtung”. Runo kuuluu: *manche meinen / lechts und rinks / kann man nicht / velwechtern / werch ein illtum!* Ernst Jandl, *Gesammelte Werke I*. Luchterhand, Darmstadt 1985, 249. – Suom. huom.
- 4 *Financial Times Deutschland*, 26.1.2012.
- 5 Spekulaatiivisen kuplan syntyyn viittaava termi ”järjetön innostuneisuus” (*irrational exuberance*) tunnetaan Yhdysvaltojen keskuspankin entisen puheenjohtajan (1987–2006) Alan Greenspanin (s. 1926) päivälliskutsuilla joulukuussa 1996 pitämästä puheesta, joka esitettiin suorana tv-lähetyksenä ympäri maailman. Greenspan kysyi, olisiko sijoittajien järjetön innostuneisuus saatanut puhalttaa ilmaa omaisuusarvoihin. Puheen jälkeen maailman eri pörssein osakekurssit syöksyivät alamäkeen. – Suom. huom.
- 6 John Quigginin mukaan tosin tällaiset tieteellisesti kestäättömiksi osoitetut taloustieteen teesit kummittelevat yhä

- keskuudessamme. Ks. John Quiggin, *Zombitalous* (Zombie Economics. How Dead Ideas Still Walk Among Us, 2010). Suom. Hannu Laurila, Olli Herranen & työryhmä. Vastapaino, Tampere 2014. – Suom. huom.
- 7 Gideon Rachman, *Nullsummenwelt. Das Ende des Optimismus und die neue globale Ordnung*. Leske, Berlin 2012.
- 8 Rachman 2012, 14.
- 9 Frank Schirmacher, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15.8.2011 & 1.11.2011.
- 10 Baijerilaisen kristillisen konservatiivipuolueen CSU:n Peter Ramsauer (s. 1953) toimi Saksan liittotasavallan liikenne-, rakennus- ja kaupunkisuunnitteluministerinä sisarpuolue CDU:n Angela Merkelin johtamassa hallituksessa 2009–2013. – Suom. huom.
- 11 Käsite *Möglichkeitssinn* on peräisin itävaltalaiselta kirjailijalta Robert Musililta (1880–1942): ”Mutta jos on olemassa todellisuudentajua – eikä sen olemisen oikeutta kukaan taida kiistää – täytyy olla olemassa sellaistaakin, mitä voisi nimittää mahdollisuudentajuksi. Ihminen, jolla sitä on, ei esimerkiksi sano: Tässä on tapahtunut, on tapahtuva, on tapahtuttava sitä tahi tätä. Hän keksii: Tässä voisi, pitäisi tai täytyisi tapahtua.” Robert Musil, *Mies vailla ominaisuuksia I* (Der Mann ohne Eigenschaften, 1930–43). Suom. Kristiina Kivivuori. WSOY, Helsinki 1980, 14. – Suom. huom.
- 12 Karl Marx, *Pääoma. Osa I* (Das Kapital, 1867). Suom. O. V. Louhivuori. Edistys, Moskva 1974, 17. Suomennosta muutettu. – Suom. huom.
- 13 *Süddeutsche Zeitung*, 14.4.2009.
- 14 Marx Johann Philipp Beckerille 17.4.1867. Teoksessa *Marx-Engels-Werke* (MEW). Bd. 31. Dietz, Berlin 1973, 541.

- 15 Michael Heinrich, *Weltanschauung oder Strategie? Über Dialektik, Materialismus und Kritik in der Kritik der politischen Ökonomie*. Teoksessa *Kritik und Materialität*. Westfälisches Dampfboot, Münster 2008, 60–72.
- 16 Thomas Robert Malthus (1766–1834) tunnetaan väestöteoriastaan, jonka mukaan väestö kasvaa välttämättä ruuantuotantoa nopeammin. – Suom. huom.
- 17 Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*. Teoksessa *Marx-Engels-Werke* (MEW). Bd. 26.2. Dietz, Berlin 1974, 112.
- 18 Ranskalainen, ”kasautumisregiimin” ja ”säätelymuodon” käsitteistään tunnettu uusmarxilainen taloustieteen koulukunta, jonka edustajiin luetaan mm. Michel Aglietta (s.1938), Alain Lipietz (s.1947) ja Robert Boyer (s. 1943). – Suom. huom.
- 19 Vrt. Alain Lipietz, *Akkumulation. Krisen und Auswege aus der Krise. Einige methodische Überlegungen zum Begriff der ”Regulation”*. *PROKLA* 58, 1985, 109–137, 115.
- 20 Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Dietz, Berlin 1857/1953, 21–29. *Grundrissen* johdanto teoksessa *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset (”Grundrisse”)*. Suom. Antero Tiusanen. Edistys, Moskva, 1986, 34–60. – Suom. huom.
- 21 Ks. Marx 1974, 17. Suomennosta muutettu. – Suom. huom.
- 22 Marxin kirje Sigfrid Meyerille New Yorkiin 30.4.1867. Teoksessa *Marx-Engels-Werke* (MEW). Bd. 31. Dietz, Berlin 1973, 542.

